

תקציר עבודת דוקטורט בנושא:

מדיניות איראן כלפי הנאצריזם והרדיקליות הערבית: 1954-1967

מגיש: רז צימט

בהנחיית: פרופ' דוד מנשרי ופרופ' אייל זיסר

עלייתן של איראן ומצרים החל משנות החמישים כמעצמות איזוריות בעלות שאיפות להגמוניה איזורית ותפישות עולם מנוגדות העלתה אותן עד מהרה על מסלול התנגשות. לעומת מצרים המהפכנית, שהטיפה לקידום לאומיות ערבית ונקטה בגישה תקיפה כלפי המערב, אימצה איראן אידיאולוגיה המבוססת על לאומיות איראנית ופרו-מערביות. התייצבות המצב הפנימי באיראן לאחר הפלת ממשלת מצדק בקיץ 1953 איפשרה לה להרחיב את השפעתה במערכת האיזורית ולהגביר את מעורבותה בזירה הבינלאומית. במקביל הגבירה מצרים את מעורבותה במערכת הפוליטית הערבית, לאחר שהתפתחה מהמשא ומתן עם בריטניה סביב מעמד סודאן, שהוביל לחתימת הסכם ביניהן בפברואר 1953. היא גם הרחיבה את מאבקה נגד תוכניות המערב לכוון בריתות הגנה צבאיות איזוריות והגבירה את ניסיונותיה לקדם שיתוף פעולה בין-ערבי נרחב יותר כחלופה לברית עם המערב תוך שהיא נוטלת על עצמה את הנהגת תנועת הלאומיות הערבית. גם מעמדו של עבד אל-נאצר התחזק ממצב שנות החמישים והוא הפך לאישיות המרכזיות בפוליטיקה הערבית.

התגברות מעורבותה האיזורית של מצרים נתפשה על-ידי איראן כאתגר המאיים על מעמדה האיזורי וכמקור דאגה משמעותי גובר. עד סוף שנות החמישים היה, עם זאת, חששה של איראן מפני מצרים מוגבל. השאה אף גילה הבנה מסוימת כלפי מדיניות מצרים וראה בה ביטוי למאמציו של עבד אל-נאצר לייצב את שלטונו. בשלב זה היתה עדיין איראן טרודה בעיקר בצורך להגן על עצמה מפני שאיפותיה של ברית-המועצות במזרח התיכון. ניצנים ראשונים לשינוי בהתייחסותה של איראן כלפי מצרים הופיעו בשנת 1957 על רקע משבר סואץ, שביטא שיא חדש בהופעתו של עבד אל-נאצר כסמל ללאומיות ולאחדות ערבית והביא לראשונה להתנגשות של ממש בין מדיניות מצרים לבין אינטרסים איראנים חיוניים. ההתפתחויות במדינות "הסהר הפורה" בשלהי שנות החמישים הביאו אף הם לשינוי בגישתה של איראן כלפי הנאצריזם והרדיקליות הערבית. פרסומה של דוקטרינת אייזנהאור בינואר 1957, שבמסגרתה התחייבה ארצות-הברית להגן על מדינות המזרח התיכון נגד חדירות

סובייטיות, פילגה את העולם הערבי לשני מחנות. האחד כלל את המדינות ה"שמרניות", שתמכו במדיניות האמריקאית החדשה, והשני כלל את מצרים וסוריה, שהתנגדו לדוקטרינה אותה ראו כביטוי נוסף לאימפריאליזם המערבי. תמיכתה של איראן בדוקטרינת אייזנהאור ומוטרדותה לנוכח מעורבותה הגוברת של מצרים באיזור גררו אותה עוד יותר למעורבות ב"מלחמה הקרה", שהתפתחה בשנות החמישים בצל הרדיקליות הערבית בהנהגת עבד אל-נאצר. בניסיון לבלום את השפעתם הגוברת של הנאצריזם והרדיקליות הערבית באיזור חתרה איראן להרחיב את קשריה עם המדינות השמרניות בעולם הערבי, ובראשן: לבנון, ירדן וערב הסעודית, ולהרחיקן ככל הניתן ממצרים.

במקביל למאמציה לבלום את החדירה הנאצריסטית עשתה איראן שימוש גובר באיום הנאצריסטי כקלף להרחבת השפעתה באיזור, ובמיוחד באיזור המפרץ הפרסי בו היו לה אינטרסים פוליטיים וכלכליים משמעותיים. היא הרחיבה את פעילותה הפוליטית, הדיפלומטית, הכלכלית והצבאית במפרץ ואף העלתה מחדש את תביעתה ביחס לבחריין.

התחזקות מעורבותה של מצרים במערכת הבין-ערבית לקראת סוף שנות החמישים ומחויבותו הגוברת של עבד אל-נאצר לרעיון האחדות הערבית הציבו אתגר משמעותי בפני איראן. מהפכת יולי 1958 בעיראק היוותה נקודת מפנה במדיניות החוץ האיראנית ובגישתה כלפי האתגר הנאצריסטי והמערכת הבין-ערבית. איראן חששה מפני התקוממות נגד מנהיגים מסורתיים ופרו-מערביים נוספים במזרח התיכון, שתעמיד אותה בעימות מול חזית ערבית מהפכנית מאוחדת שתסכן הן את מעמדה האיזורי והן את יציבותה הפנימית.

העוינות הבסיסית מצד איראן כלפי מצרים וחששה ממעורבותה הגוברת במערכת הבין-ערבית התפרצו בעקבות הצהרתו של השאה ביולי 1960 בנוגע להכרת איראן בישראל. בעקבות נאום זה ניתקה מצרים את יחסיה הדיפלומטיים עם איראן ומלחמת התעמולה בין שתי המדינות הגיעה לשיאים חדשים. השיפור המשמעותי ביחסיה של איראן עם ברית-המועצות בראשית שנות השישים במקביל להעמקת מעורבותה הנאצריסטית בעולם הערבי הפכו בעיני איראן את הנאצריזם לאתגר המשמעותי ביותר על ביטחונה הלאומי. הצלחותיו של נשיא מצרים לכוון מעמד דומיננטי בעולם הערבי במחצית הראשונה של שנות השישים, מעורבותו במלחמת האזרחים בתימן והרחבת השפעתו בעיראק נתפשו על-ידי השלטון הפהלוי כאיום חמור על מעמדה האיזורי ואף על יציבותה הפנימית.

את עיקר מאמציה לבלימת הנאצריזם השקיעה איראן בסמוך לגבולותיה, ובעיקר באיזור המפרץ הפרסי. השפעת הנאצריזם והרדיקליות הערבית על מדינות ערב וקשרי הגומלין בין חלקיה השונים

של המערכת הבין-ערבית חייבו, עם זאת, את איראן להרחיב את פעילותה גם למדינות רחוקות יחסית מגבולותיה, כגון: לבנון וירדן ואף להעמיק את שיתוף הפעולה עם משטרים שמרנים בצפון-אפריקה לשם בלימת הרדיקליות הנאצריסטית.

שאיפותיה של איראן לנטרל את ההשפעה הנאצריסטית בעולם הערבי נתקלו לא אחת בקשיים. שני הכוחות הרדיקלים המרכזיים בעולם הערבי: הנאצריסטים והבעתיסטים, היו מאוחדים בעינותם המשותפת כלפי איראן. עינות משותפת זו הגבילה את יכולתה של איראן לנצל את היריבות ביניהם לקידום האינטרסים שלה. גם שיתוף הפעולה של איראן עם המשטרים השמרניים במזרח התיכון הערבי נותר מוגבל, כיוון שמשטרים אלה נאלצו להכיר במעמדו של עבד אל-נאצר בעולם הערבי ובמידת השפעתו על דעת הקהל בארצותיהם, שחייבה אותם להתחשב בה בעיצוב מדיניות החוץ שלהם.

במקביל לחששה הגובר מפני השפעות הנאצריזם והרדיקליות הערבית המשיכה איראן גם בשנות השישים לנצל את "הסכנה הנאצריסטית" לקידום האינטרסים הלאומיים שלה. מול המערב שבה והעלתה איראן בכל הזדמנות את האיום, שנשקף לה לטענתה מצד מצרים ומדינות ערב הרדיקליות, על מנת לנסות ולהגדיל את הסיוע הצבאי והכלכלי. השיפור ביחסי איראן עם ברית-המועצות הפחית במידה משמעותית את הסכנה של פלישה סובייטית מצפון. השלטון הפהלוי היה חייב, לפיכך, להעלות טיעון חדש, שיצדיק את דרישותיו החוזרות ונשנות להגדלת כוחותיו המזוינים בסיוע אמריקאי. השלטון הפהלוי עשה שימוש ב"סכנה הנאצריסטית" גם לקדם את שאיפתו להגמוניה איזורית. שאיפה זו התגברה במהלך שנות השישים על רקע ההערכה, כי בריטניה צפויה להסיג בתוך מספר שנים את כוחותיה מאיזור המפרץ. במחצית שנות השישים הגבירה איראן באופן משמעותי את פעילותה במפרץ, קידמה את קשריה עם שליטי הנסיכויות באיזור, תגברה את נוכחותה הצבאית וקידמה פרויקטים כלכליים שונים לחופי המפרץ.

העימות המחרף בין איראן לבין הרדיקליות הערבית בהנהגת מצרים התרחש במקביל למאבק הפנימי, שניהל השאה לביסוס שלטונו. השלטון הפהלוי ראה בהתחזקות הנאצריזם והרדיקליות הערבית מסוף שנות החמישים לא רק איום על מעמדה האיזורי של איראן ועל השפעתה האיזורית, כי אם גם על יציבותה הפנימית ועל שלמותה הטריטוריאלית. השאה, שחתר לבצר את שלטונו ולקדם את רפורמות "המהפכה הלבנה", היה נחוש לפעול נגד כל איום פנימי או חיצוני, שעלול היה לפגוע ביכולתו לממש את יעדיו הלאומיים.

הרחבת הקשרים בין המשטר הנאצריסטי לבין תנועת ההתנגדות לשאה ממחצית שנות החמישים – וביתר שאת בעקבות ניתוק הקשרים הדיפלומטיים בין איראן למצרים בשנת 1960 – נתפשה על-ידי השלטון הפהלוי כעדות ברורה לשאיפותיו החתרניות של נשיא מצרים. לנוכח התגברות האופוזיציה הפנימית למשטר, ששיאה היה באירועי הדמים של יוני 1963, ביקש השאה להסיט את תשומת הלב מהאיום הפנימי לסכנה חיצונית. איראן האשימה את מצרים בהתערבות בענייניה הפנימיים ובמתן סיוע לגורמי אופוזיציה, שחתרו להפיל את המשטר. האשמות אלה הגיעו לשיאן בעקבות מהומות יוני 1963, שסיפקו בידי המשטר עילה נוספת כדי לשוב ולהאשים את מצרים בחתרנות פנימית באיראן. האשמת מצרים נועדה להשיג מספר מטרות: היא הקלה על מאמצי המשטר להסביר את ההתנגדות הפנימית הגוברת למדיניות הרפורמות של השאה, היא איפשרה להסיט את תשומת הלב מבעיותיו הפנימיות של המשטר לאיום חיצוני, היא סייעה להציג את האופוזיציה בעיני הציבור האיראני כמשתפת פעולה עם אויביה החיצוניים של איראן והיא איפשרה להצדיק את הוצאותיה הגדולות של הממשלה לטובת צבא וביטחון.

את האיום המשמעותי ביותר מצד הנאצריזם והרדיקליות הערבית על יציבותה הפנימית ועל שלמותה הטריטוריאלית ראתה איראן באפשרות להרחבת השפעת המהפכנות הערבית בקרב תושביו הערבים של מחוז ח'וזסתאן, לו נודעה חשיבות אסטרטגית וכלכלית מיוחדת עבור איראן. התגברות הקולות בעולם הערבי, שקראו לשחרור חבל ח'וזסתאן מהשלטון האיראני ושהגיעו לשיאם במחצית שנות השישים, חיזקה עוד יותר את חששו של המשטר מפני מגמות בדלניות באיזור. גילויים בודדים של התארגנויות חתרניות בקרב ערביי המחוז הביאו את השלטונות לנקוט במספר פעולות, שנועדו לבלום את השפעת התעמולה הערבית על תושבי המחוז ולבצר את שליטתם בקרב האוכלוסיה המקומית. בדומה להאשמות, שהשמיעה איראן בנוגע לתמיכתה של מצרים באופוזיציה האיראנית, ניכר היה, כי גם הערכות המשטר ביחס למידת השפעתה של המיליטנטיות הערבית על תושבי ח'וזסתאן הערבים היו מופרזות. גם בעניין זה ניצל המשטר הפהלוי את "האיום הנאצריסטי" כדי לקדם את האינטרסים הלאומיים שלו, ובראשם: חיזוק תחושת האחדות הלאומית הפנימית מול האויב החיצוני והצדקת הדרישה להגדלת הסיוע המערבי לשם חיזוק כוחותיה הצבאיים של איראן במפרץ.

אף על-פי ששיקולים פוליטיים ואינטרסים לאומיים הם שניצבו בבסיס העימות, שניהלה איראן נגד הנאצריזם והרדיקליות הערבית, היה קשור מאבק זה בחלקו גם לאתוס הלאומי-תרבותי של המשטר

הפהלוי. תפישת הלאומיות האיראנית שימשה בסיס אידיאולוגי מרכזי של המשטר, שראה בהמרת הנאמנות הדתית האסלאמית בנאמנות הלאומית האיראנית אמצעי חשוב לקידום מטרותיו. שיקולים אידיאולוגיים מילאו, עם זאת, תפקיד משני בעיצוב עמדותיה של איראן. במאמציה להגביר את מעורבותה במזרח התיכון הערבי ולחזק את השפעה במערכת הבין-ערבית לשם בלימת החדירה הנאצריסטית וביצור מעמדה האיזורי חשה איראן צורך לטשטש ככל הניתן את הפער התרבותי בינה לבין הערבים ולהדגיש על פניו את המכנה המשותף הדתי ביניהם. אם בקשריה עם מדינות ערב והאסלאם הדגישה איראן את המרכיב האסלאמי בזהותה וקראה לאחדות מוסלמית, הרי שבקשריה עם חברות שיעיות בעולם הערבי היא הבליטה דווקא את המרכיב השיעי בזהותה. הדבר ניכר היטב בפעילותה בקרב השיעים בלבנון ובעיראק.

האם אכן היה מקום לחשש איראני מפני מצרים או שמא היה זה חשש מדומיין בקרב האיראנים? קשה לספק תשובות ודאיות לשאלות אלה, בין היתר משום שעמדות שתי המדינות במסגרת המאבק ביניהן ביטאו גם שיקולים תעמולתיים. אין ספק, כי הנאצריזם והרדיקליות הערבית הציבו אתגר בפני אינטרסים איראנים באיזור, במיוחד במפרץ הפרסי. ניכר, עם זאת, כי בין אם תפשה איראן את הנאצריזם כאיום ממשי ובין אם הפריזה בהערכתו, היא עשתה שימוש ב"קלף הנאצריסטי" על מנת לממש את האינטרסים הלאומיים שלה הן בהקשר למדיניות החוץ שלה והן בהקשר לזירה הפנימית.